

M. FÜRSTOVÁ: FILOZOFIA

JAZYK ETIKY

Etické otázky sú otázky o správnosti, primeranosti a hodnote konania. Ľudia hľadajú zhodu pri hodnotení činov a rozhodnutí. Nachádzanie odlišností vedie teda k hľadaniu **konsenzu**. Tu vzniká problém: to, čo je správne pre zjednotenie sa dvoch ľudí, ešte nemusí byť "konečnou pravdou" ("Možno hlasovať o pravde?").

Teória, podľa ktorej pravda závisí od zjednotenia sa viacerých zainteresovaných osôb, sa nazýva **konsenzová teória pravdy**.

Sociálny filozof Jürgen HABERMAS¹ poukázal na to, že konsenzová teória pravdy, ktorá je dôležitá pre otázky etiky, zďaleka neznamena svojvoľnosť v argumentovaní.

"Konsenzová teória pravdy chce vysvetliť zvláštny nenásilný nátlak lepšieho argumentu formálnymi vlastnosťami diskurzu,² a nie niečím takým, na čom sa buď zakladá konzistentnosť argumentácie (ako napr. logická konzistentnosť viet), alebo niečím, čo do argumentácie preniká aj zvonku (ako je evidentnosť skúseností). Vyústenie diskurzu sa nemôže rozhodnúť ani čisto logickým, ani čisto empirickým nátlakom, ale "silou lepšieho argumentu". Túto silu nazývame **racionálna motivácia**" (J. Habermas: Teórie pravdy).

Takúto logiku diskurzu nazýva Habermas pragmatickou logikou, ktorá "skúma formálne vlastnosti argumentačných súvislostí". Habermas vychádza z toho, že argumentáciu nemožno pokladať za rad viet, ale za jednotu rečových aktov. V tomto bode sa odvoláva na AUSTINOVU a SEARLOVU teóriu rečových aktov; tí pokladajú **rečový akt za základnú jednotku komunikácie**. V samotnom rečovom akte sa odlišuje **performančná rovina** od roviny **propozícií**: **performančná** veta vyjadruje určitý zámer komunikácie (napr. tvrdím, vysvetľujem, vyhlasujem), kým **propozíčná** veta naznačuje vzťah závislosti (napr.: že si mi požičal bicykel).

V komunikačnom spoločenstve teda nejde len o tématiku (o čom sa hovorí), ale aj o intersubjektívitu (ako sa o tom hovorí). "Elementárna jednotka reči sa skladá z performančných viet a závislých viet s propozíčnym obsahom, pretože komunikácia ako dorozumievanie sa o predmetoch prebieha len za podmienky, že zároveň prebieha metakomunikácia, totiž dorozumievanie sa na úrovni intersubjektivity o určitom pragmatickom zmysle komunikácie" (tamže).

¹ JÜRGEN HABERMAS : narodil sa v roku 1929 v Düsseldorfe. Od roku 1956 bol spolupracovníkom frankfurtského Ústavu pre sociálny výskum (u Horkheimera a Adorna); v posledných rokoch sa zaoberal rozpracovaním rozsiahlej teórie komunikácie, hlavné dielo: *Teória komunikatívneho konania*.

² Diskurz (lat. discursus pôvodne znamená rozbeh, pobežovanie, rozptyľovanie, v prenesenom zmysle rozhovor, výklad, rozpravu). Vo filozofii, ktorá sa orientuje na teóriu komunikácie, znamená diskurz rozpravu medzi slobodnými a racionálnymi ľuďmi, v ktorej sa pomocou argumentujúcej reči dospieva k tomu, aby normatívne vety platili (a to z hľadiska: zrozumiteľnosti, pravdivosti, hodnovernosti a správnosti v morálnom zmysle). Výsledkom má byť teda dosiahnutie konsenzu (J. Habermas). Postmoderná filozofia (J.-F. Lyotard) zastáva stanovisko plurality rovnocenných diskurzov, ktoré sú nesúmerateľné, a preto dosiahnutie konsenzu len na základe racionálnych argumentov pokladá za ilúziu. Konsenzus je skôr produktom inštitucionalizácie diskurzu, normalizačného tlaku moci, ktorý predpisuje, čo sa má hovoriť a ako sa to má hovoriť. (pozn. prekl.)

Habermas poukazuje na to, "že sila argumentu, ktorou sa dosahuje konsenzus, súvisí s adekvátnosťou jazyka, ktorý sa používa na argumentatívne zdôvodnenie"; v každom systéme jazyka sú už stanovené základné pojmy, ktorými sa opisujú rozličné fenomény.

Spolu s voľbou určitého jazykového systému priradujeme k určitej predmetnej oblasti fenomény, ktoré si vyžadujú vysvetlenie, resp. zdôvodnenie. Základné predikáty jazykového systému rozhodujú o tom, k akému druhu príčin, motívov a dôvodov a ku ktorým triedam predpokladaných zákonov alebo noriem sa môže vzťahovať opisovaný fenomén. "Tvrdenia a odporúčania majú schopnosť zdôvodňovať iba ako prvky vlastného jazykového systému. Zdôvodnenia nemajú nič do činenia so vzťahom medzi jednotlivými vetami a realitou, ale spočiatku iba s koherenciou medzi vetami v rámci jazykového systému. Dôležitejší je ale druhý aspekt. Zvolený jazykový systém rozhoduje aj o tom, ktoré triedy skúseností môžu vstupovať do určitého argumentačného rámca ako evidentné" (tamže).

Sila argumentu vytvárajúca konsenzus, pramení z toho, že oprávňuje prejsť od konštatovania k tvrdeniu, ktoré má povahu zákona. To sa vysvetľuje pomocou **premostujúceho princípu indukcie** (pre zdôvodnenie výpovedí, ktoré majú povahu zákona) a pomocou princípu zovšeobecnenia (**princípu univerzalizácie**) v prípade etických noriem (oprávnenosť normy vyplýva z určitých následkov jej plnenia).

Konsenzová teória správnosti praktického diskurzu vyžaduje, aby sa praktické otázky objasňovali prostredníctvom konsenzu všetkých zúčastnených alebo tých, ktorých sa to potenciálne týka. Presne to znamená **princíp univerzalizácie: partikulárne záujmy možno navzájom spojiť kompromisom** a takto sa dajú odlíšiť od všeobecne uznávaných noriem.

Adekvátnosť etického jazyka sa určuje podľa vývinového stupňa spoločnosti: za adekvátny označujeme taký jazyk, ktorý určitým osobám a skupinám za daných okolností dovoľuje hodnovernú interpretáciu nielen ich vlastných partikulárnych potrieb, ale predovšetkým aj spoločných potrieb, o ktorých je možné dosiahnuť konsenzus. (Tým je tiež povedané, že určitá skupina je schopná postihnúť rozdiel medzi kompromisom a konsenzom, postihnúť hranice svojej jazykovej schopnosti a že môže komunikovať o svojom vlastnom jazyku, teda je schopná "metakomunikácie").

Táto forma reflexie komunikatívneho konania má spochybniť konvencionálne normy morálky a overiť ich, aby bolo možné vytvoriť "**postkonvencionálne**" **morálne vedomie**. Postkonvencionálne morálne vedomie má viesť k novému pochopeniu normatívnych požiadaviek platnosti; ich uznanie je "výrazom podľa možnosti slobodného a o argumenty sa opierajúceho súhlasu všetkých, ktorých sa norma týka."

"Ak si v myšlienkovom experimente predstavíme...fázu adolescencie skoncentrovanú na jediný kritický okamih, v ktorom mladý človek zrejme prvýkrát a zároveň neúprosne a úplne prenikavo zaujíma hypotetický postoj voči normatívnym kontextom svojho životného sveta, odhalí sa nám povaha problému, s ktorým sa pri prechode od konvencionálnej k postkonvencionálnej rovine morálneho usudzovania musí vyrovnáť každý. Naivne prijímaný, bez problémov uznávaný sociálny svet legitímne regulovaných interpersonálnych vzťahov je jedným šmahom vytrhnutý z koreňov a zbavený aj svojej jednoduchšej prirodzenej platnosti.

Ak sa potom mladý človek nemôže a ani nechce vrátiť k tradicionalizmu a k bezproblémovej identite sveta, z ktorého vzišiel, musí v základných pojmoch rekonštruovať poriadky normatívnosti, ktoré sa rozpadli pred zrakom, ktorý čosi odhaľuje, aj keď iba hypoteticky (hoci aj s rizikom úplnej straty orientácie). Z trosiek znehodnotených tradícií, ktoré sa ukázali iba ako konvencionálne a ktoré si vyžadujú zdôvodnenie, musia sa tieto poriadky znovu poskladať tak, aby novostavba vydržala kritický pohľad vytriezveného človeka, ktorý už nemôže postupovať inak, len rozlišovať oteraz medzi sociálne platiacimi a platnými normami, medzi fakticky uznanými normami a takými, ktoré sú hodné uznania. Na začiatku sú to princípy, podľa ktorých možno novostavbu napláňovať a vytvoriť platné normy; na konci ostáva už len procedúra racionálne motivovanej voľby medzi princípmi, v prípade ktorých sa

ukázalo, že si vyžadujú zdôvodnenie. Zmena postojov, ktorú musí vyžadovať diskurzívna etika a jej postup, totiž prechod k argumentácii, obsahuje v sebe v porovnaní s každodenným morálnym konaním niečo neprirodzené - znamená totiž koniec práve tých naivných a vznešených nárokov na platnosť, na intersubjektívne uznávanie ktorých je odkázaná každodenná komunikatívna prax. Táto neprirodzenosť je odozvou vývinovej katastrofy, ktorú aj v historickom zmysle znamenalo znehodnotenie tradičného sveta a ktorá vyprovokovala úsilie o rekonštrukciu na vyššej úrovni" (tamže).

Aby bol možný voľný prechod medzi rozličnými úrovňami diskurzu, musíme predpokladať ideálnu rečovú situáciu. Je to rečová situácia, v ktorej nijaký účastník nemôže určovať inému účastníkovi, či sa smie vyjadriť, čo smie vyjadriť a ako to smie vyjadriť. Všetci potenciálni účastníci vo výmene názorov musia mať možnosť používať komunikatívne rečové akty tak, aby zakaždým otvárali nové diskurzy, aby mohli ďalej pokračovať v rozhovore prostredníctvom otázok a odpovedí. Všetci účastníci musia mať rovnakú možnosť, aby mohli formulovať tvrdenia, odporúčania, zdôvodnenia, vyhlásenia atď., aby mohli problematizovať, zdôvodňovať alebo vyvracať ich nárok na platnosť, takže nijakú predbežnú mienku nemožno vyhlásiť za tabu. Teda nejde len o "rečenie" o ľubovoľných súvislostiach, ale skôr o vzájomné pôsobenie ľudí, z ktorých nik nechce pôsobiť na druhého nátlakom. Nakoniec, v diskurze sa pripúšťajú len hovoriaci, ktorí tu ako konajúci majú rovnaké šance vyjadriť svoje postoje, pocity a zámery; a majú tiež rovnakú šancu rozkazovať a klásť odpor, dovoľovať a zakazovať...

"Štruktúra komunikácie, ktorou sa vyznačuje ideálna rečová situácia, vylučuje systematické deformácie a garantuje najmä voľné prepojenie medzi konaním a diskurzom a v rámci diskurzu voľné prepojenie medzi rozličnými rovinami diskurzu" (tamže).

Univerzalisticky koncipovaná teória beznátlakovej komunikácie operuje s neodôvodneným predpokladom **metadiskurzu** (nadradený diskurz o prebiehajúcich diskurzoch), t.j. **"diskurz racionality"** (uzavretý systém výpovedí, ktorý sa riadi výlučne rozumom), zjednocujúci rozličné jazykové hry, sa pokladá za model, o ktorý treba usilovať.

Francúzsky filozof Jean-Francois LYOTARD sa domnieva, že tento "uzavretý systém" je v dôsledku rozvoja rozličných technológií dnes už "deravý"; rozmanité informačné zariadenia spôsobujú, že beznátlakový rozhovor, ktorý prebieha na "jednej úrovni", je ilúziou.

"Vo vede nejestvuje nijaký všeobecný metajazyk, do ktorého by sa dali previesť všetky ostatné jazyky a v ktorom by sa dali hodnotiť. To bráni identifikácii so systémom a v konečnom dôsledku aj teroru. Ak v spoločenstve vedcov existuje priepasť medzi tými, ktorí rozhodujú, a medzi tými, ktorí vykonávajú - a ona existuje -, potom patrí k socioekonomickému systému, a nie k vedeckej pragmatike. Táto priepasť je jednou z najväčších prekážok rozvoja tvorivosti vo formách vedenia" (J.-F. Lyotard: Postmoderná situácia).

"Iným spôsobom "terroristická" je však aj konsenzová teória Habermasovho diskurzu. Po prvé preto, že univerzálno- pragmatické pravidlá, na základe ktorých máme vstúpiť do rozhovoru, sú stanovené už vopred (o nich sa nesmie diskutovať); a po druhé v tom, že ako cieľ vstupovania do vzájomného rozhovoru stanovuje konsenzus; lenže konsenzus môže byť len stav diskusií, a nie ich účel a ich koniec" (Manfred Frank: Čo je neoštrukturalizmus?).

BEZMOCNOSŤ ETIKY AKO NÁSLEDOK POSTMODERNÉHO VEDENIA?

LYOTARD upozorňuje na úplne zmenenú situáciu vo vedách. Vedenie v takých vedách postmodernej (postindustriálnej) spoločnosti, ako je **informatika** a **kybernetika**, sa zakladá na jednotnom jazyku - na **strojovom jazyku digitálneho kódu**, ktorý odstraňuje akúkoľvek dvojznačnosť (ambivalenciu) a mnohoznačnosť (polyvalenciu). "Táto všeobecná transformácia sa dotýka aj povahy vedenia. Vedenie môže prejsť cez tieto nové kanály a môže sa stať účinným len vtedy, ak poznanie možno previesť na informačné veličiny. Preto možno predpo-

vedieť, že z tradičného vedenia sa bude ignorovať všetko to, čo nie je takto prevediteľné, a že orientácia týchto nových výskumov sa bude podriaďovať podmienke preložiteľnosti eventuality výsledkov do strojového jazyka" (J.-F. Lyotard: Postmoderná situácia).

Toto viazanie sa na jednoznačný kód znamená, že "vedenie sa na rozdiel od "poznania" stáva oveľa viditeľnejším a "zvonkajšným", nezávisle od stupňa poznávacieho procesu, na ktorom sa toto "poznanie" nachádza ... Starý princíp, podľa ktorého je získavanie vedenia nerozlučne späté s utváraním ducha a samotnej osobnosti, čoraz viac upadá" (tamže).

Vedenie podlieha zákonom ponuky a dopytu. "Vedenie sa neustále produkuje za účelom predaja, spotrebúva sa a bude sa spotrebúvať kvôli zhodnocovaniu v novej produkcii: v obidvoch prípadoch preto, aby sa vymieňalo. Prestáva byť účelom samého seba, stráca svoju "úžitkovú hodnotu" (tamže).

Vedenie sa tak stáva v podstate výrobnou silou, ktorá je možno "najdôležitejšou zbraňou v celosvetovom konkurenčnom boji o moc".

"Možno si predstaviť, že národné štáty budú v budúcnosti bojovať o ovládnutie informácií rovnako, ako bojovali navzájom medzi sebou o ovládnutie teritórií a neskôr o disponovanie surovinami a o vykorisťovanie lacných pracovných síl. Zdá sa, že sa otvára nové pole pre industriálne a komerčné, ale aj vojenské a politické stratégie" (tamže).

K PROBLÉMU ZODPOVEDNOSTI VEDY A TECHNIKY

Z tejto radikálnej premeny vedenia na púhy prostriedok strategického rozširovania moci vyplývajú pre etiku celkom nové aspekty.

"Pokiaľ ide o vedy a techniku, etická problematika sa dnes nastoľuje oveľa intenzívnejšie ako predtým, a to v súvislosti s narastajúcou dispozičnou mocou človeka nad jeho prostredím, nad "prírodou", ale aj v súvislosti s celkom novými možnosťami manipulácie a zasahovania do života, a najmä aj do ľudského života. Využívaním techniky, ktorá sa opiera o vedu, narastá do nepredvídaných rozmerov možnosť zasahovania a pôsobenia človeka" (H. Lenk: K sociálnej filozofii techniky).

Technika spracovania dát. Rozhodujúci prelom zaznamenáva technika spracovania dát. "Zároveň s postupujúcim rozvojom mikroelektroniky, počítačovo riadenej systémovej organizácie a automatizovanej organizácie administratívy na základe elektronického spracovania dát možno konštatovať príklon k neustále narastajúcej technokracii, v ktorej sa veľmi účinným spôsobom spája byrokracia, technokracia a elektro(no)kracia. Toto spojenie, tento príchod technotrónného "Veľkého brata" predstavuje ono výstražné, ale realistické menej tekel, zapísané na magnetických médiách industriálne vysokorozvinutých spoločností."

"Rozvoj počítačovej techniky, elektronického spracovania dát a informácií čoraz nástojčivejšie nastoľuje problém súvisiaci s tým, že z organizačného, vedeckého, technokratického hľadiska je možná úplná kontrola osôb formou zhromažďovania a kombinovania ich osobných údajov. Ohrozenie osobného súkromia, "utajenosti osobných údajov" priviedlo až k právnej problematike ochrany dát, najmä osobných údajov, pred komerčným a spoločenským využívaním - teda k problematike, ktorá má, prirodzene, veľký význam aj z morálneho hľadiska" (tamže).

Postupný útok na životné prostredie je typickým prípadom podceňovania dosahu etických rozhodnutí. Moderný človek nie je ešte natoľko vyspelý, aby vedel postihnúť účinky pôsobenia svojho účelovo zameraného rozumu na prírodu. Nejde len o kognitívny problém, že totiž príroda je svojbytný ekologický systém, do ktorého nemožno zasahovať bez rizika, ale ide aj o etický problém: len taká etika, ktorá akceptuje spolunažívanie ľudí ako samostatnú hodnotu, môže pochopiť "prírodu" ako samoregulujujúci sa systém, a nielen ako materiál na sebarealizáciu.

"Zároveň so všeobecne známou problematikou znehodnocovania životného prostredia odpadmi vo vonkajšej atmosfére a prostriedkami na ochranu rastlín (napríklad pesticídmi) vo vode a pôde dochádza aj k nepriamym následkom pôsobenia aplikovanej vedy a k technickému zasahovaniu do prírodného a sociálneho prostredia. Aj v tejto oblasti existujú nielen právne, ale aj etické hodnotové konflikty, a to niekedy vo veľkých rozmeroch - veď predsa pesticídy by mali a majú vlastne slúžiť všeobecnému blahu ľudí rovnako ako priemyselné produkty, ktoré vedú k znehodnocovaniu životného prostredia. (Napríklad po rigoróznom obmedzení používania DDT sa vo svetovom meradle znovu zvyšuje výskyt malárie - zrejme preto, ale nielen preto, že jej pôvodcovia sa stali rezistentnejší voči pesticídom)".

"Sú to najmä problémy znehodnocovania atmosférického prostredia (ale aj tie, ktoré spôsobuje znečistenie vôd) - napríklad priemyslom zapríčinené "kyslé dažde", ktoré prispievajú k poznaniu, že niektoré vplyvy spôsobené priemyselnými odpadmi, výfukovými plynmi zo spaľovacích zariadení a spaľovacích motorov alebo farmakologicko-biologickými či inými vedľajšími účinkami sa za daných okolností nedajú účinným spôsobom obmedziť (rádioaktívny odpad, DDT v potravinovom reťazci rýb a ľudí, znečisťovanie ovzdušia vysokým prekračovaním rozličných emisných hodnôt atď.). Pri zvažovaní toho, kam až možno ísť, sa nielen v právnom, ale aj v etickom zmysle nastoľuje otázka zodpovednosti - najmä vtedy, ak ide o opatrenia na zlepšenie stavu výživy a kvality života. Pritom sa nemožno vždy odvolať na bezprostrednú príčinu, pretože do istej miery až synergické efekty, ktoré vznikajú kombináciou z rozličných podprahovo kulminujúcich efektov, a tým sa stávajú škodlivými, prekračujú toxické prahové hodnotu (napríklad pri kumulácii DDT, pri kumulatívnom nahromadení rádioaktivity či škodlivín v dôsledku znečistenia ovzdušia oxidom siričitým a dusičnatým). Keďže škodlivosť vzniká aj synergickým efektom, nemožno, prirodzene, nájsť jednu konkrétnu príčinu. Kumulácia a relatívna nekontrolovateľnosť spôsobujú všetko ostatné" (tamže).

Úzky, účelovo zameraný pohľad človeka, ktorý "si zvykol meniť skôr svoje prostredie než seba samého" (G. Bateson), sa musí korigovať.

"Človek, tento vynikajúci pretvárateľ prostredia, vytvára v podobe svojich miest ekosystémy len pre jeden druh, ale zároveň robí ďalší krok tým, že vytvára špeciálne prostredia pre svojich symbiontov. Tieto sa však tiež stávajú ekosystémami pre jediný druh: obilné polia, kultúry baktérií, umelé odchovy hydiny, kolónie laboratórnych krýs a pod. Okrem toho sa za posledných sto rokov rapídne zmenil pomer síl medzi účelovo zameraným vedomím človeka a prostredím. Miera zmeny v tomto pomere síl v dôsledku technologického pokroku neustále rapídne narastá. Vedome konajúci človek ako pretvárateľ svojho prostredia je dnes už plne schopný zničiť nielen samého seba, ale aj toto prostredie - a to s tým najlepším úmyslom" (G. Bateson: Ekológia ducha).

BATESON dúfa v **sebakritiku** človeka, v jeho schopnosť pochopiť seba samého ako objekt sebarealizácie vo vzťahu k prírode.

Podobne ako Martin BUBER rozlišuje vo vzťahoch medzi ľuďmi vzťahy JA a TY a vzťahy JA a ONO, je asi nevyhnutné ponímať komplexný kybernetický vzťah medzi spoločnosťami a ekologickým systémom ako vzťah medzi živými bytosťami; bude teda treba uvažovať o vzťahu medzi spoločnosťou a ekologickým systémom ako o vzťahu JA a TY.

Génové technológie sa zaoberajú analýzou štruktúry dedičného materiálu človeka, aby v prípade potreby mohli do nej zasahovať a meniť ju. Pokrok a úspechy vedy pri skúmaní **genetického kódu** dokazujú, že je možná premena dedičného materiálu človeka, ku ktorej môže dochádzať z rozličných pohnútok.

Oblasťou aplikácie genetickej analýzy je diagnostifikovanie dedičných ochorení a včasné zistenie iných chorôb. Čo sa však javí ako problematické, to je využívanie genetických testov

ako prostriedku **sociálnej kontroly** alebo možná **genetická selekcia**, ktorá sa robí na objednávku súkromných osôb alebo štátnych inštitúcií.

"Človeku hrozí nielen to, že sa v dôsledku genetickej manipulácie stane "objektom" experimentálnej vedy alebo dokonca techniky, ale aj to, že sa v kolektívnej aj individuálnej sfére v mnohých smeroch už stal predmetom takého ovplyvňovania, ktoré sa často kriticky označuje ako "manipulácia". Patrí sem nielen farmakologické a masovo sugestívne ovplyvňovanie prostredníctvom transkivilizátorov resp. podprahových účinkov, ale aj stereotaktické operácie a priame elektrické zásahy do afektívnej a myšlienkovvej oblasti vedomia prostredníctvom elektród, ktoré sa implantujú bezprostredne do mozgu a dráždia určité oblasti mozgu. (Tieto experimentálne zásahy sa zatiaľ robia len na primátoch a patria skôr do siení hororu.) Metódy kontroly iných a kontroly seba samého, ktoré sa opierajú o vedu a zdôvodňujú sa vedou, otvárajú aj v tejto oblasti závažné etické problémy" (H. Lenk: K sociálnej filozofii techniky).

Technika klonovania. "Ďalší príklad sa týka živých bytostí, ktoré by sa prípadne dali vyrobiť, teda klonov. Súčasný stav bioinžinierstva umožňuje pracovať na reťazcoch dedičného kódu RNA takým spôsobom, že sú možné manipulácie pri oplodňovaní a pri vývine embryí. V súčasnosti sa dajú regulovať nasledujúce operácie:

- systematická genetická manipulácia reťazcov RNA, takže dospejeme k optimálnej definícii genotypu z hľadiska fyziky, fyziológie a snáď aj intelektu a pamäti;
- partenogenetické rozmnožovanie, ktoré by umožňovalo nekonečne často zdvojiť iniciálny model, pričom súčasne genetické manipulácie umožňujú používať maternicu iných samiciek bez toho, aby sa narušila identická duplikácia.

Zdá sa, že starý sen klonovania - vyrobiť veľké množstvo presných dvojníkov seba samého - zatiaľ ešte nie je reálny: napriek tomu sa v rýchlo sa rozvíjajúcom bioinžinierstve pozoruhodným spôsobom vynára ako uskutočniteľná možnosť. Príklad takéhoto vývoja má veľa spoločného s tým, čo sme už uviedli v súvislosti so srdcom. Aký je existenciálny status klonovanej bytosti? Pokiaľ ide o jej pôvod, je to technický produkt: výsledok laboratórnych manipulácií, ktorý nemožno pochopiť mimo logiky prírodných vied a techniky. Jeho dejiny, jeho "paleontológia" sa prekrýva s dejinami vedy a techniky. V opačnom prípade by sa totiž jeho štruktúra, jeho vývin, jeho organický (a prečo nie aj duchovný) život prekrývali so životom človeka. Aj tu sa postupne dvíha nad prvotným chaosom novovznikajúceho sveta línia prechodných živých bytostí: tak ako prvé živé bytosti, ktoré vzišli z prabahna, dvíha sa teraz klon spolu s novovytvoreným človekom a tancujú, síce ešte neohrabane, nad oceánom strojov a tiel, ohlasujúc príchod nových tiel, nových ľudí a nových strojov" (M. Thibon-Cornillot: Transfiguratívne telá).

Neustále narastajúce poznatky genetiky o živom a o konštruovaní jeho zložiek nastoľujú otázku, podľa akých kritérií sa má uskutočňovať výskum a využívanie poznatkov genetiky.

"Môže človek za tento proces niešť zodpovednosť, má právo takýmto spôsobom umelo meniť iný život a eugenicky meniť seba samého - a je to cesta k lepšiemu? Vzhľadom na farmakologicko- technologické možnosti, ktoré sa tu otvárajú, sa zdá, že problematika sociálno-politickej eugeniky v tretej ríši bola predsa len o niečo nevinnejšia" (H. Lenk: K sociálnej filozofii techniky).

TECHNOKRACIA - MEGASTROJ

"Technokracia ako technicky organizované panstvo, ako dominancia nátlaku vecí a pans-tva aparátu, ako totálne určovanie všetkých sociálnych fenoménov a procesov z hľadiska optimálneho výkonu a funkčnej spoľahlivosti, ako rušenie politických rozhodnutí dobre fungujúcou industriálnou superštruktúrou techniky, hospodárstva a aplikovanej vedy (Gehlen) a ako

fungovanie aparátu, ktorý obsluhujú technickí experti (veľkého štátneho alebo sociálneho stroja, "odborne obsluhovaného" v "technickom štáte" /Schelsky/) - takáto technokracia namiesto politickej spoločnosti - to je otázka, o ktorej sa neustále diskutuje a ktorá má, prirodzene, aj podstatný význam pre politickú etiku - prinajmenšom ako extrémny ideálny typ úplne technokratizovanej spoločnosti" (tamže).

Táto radikálna redukcia ľudského konania na čisto funkcionálny aspekt je podľa názoru "kritickej teórie" (HORKHEIMER, ADORNO, MARCUSE) výsledkom pragmatického určenia rozumu ako účelovo-racionálneho konania, ktoré sa riadi princípom efektívnosti:

"Rozum je úplne v podruží spoločenského procesu. Jeho operatívna hodnota, jeho úloha pri ovládaní ľudí a prírody sa stali jediným kritériom" (M. Horkheimer). Obmedzenie rozumu na nástroj najlepšej možnej operacionalizácie sa riadi spoločenskou dohodou, ktorá funguje ako nadstavba na základoch neskorokapitalistického hospodárskeho systému.

V ideológii industriálnej spoločnosti, ovplyvnenej pragmatizmom, je osobitne dôležité to, že aj vedecko-teoretické myslenie má podliehať kritériám produktivity: "Pojmy sa stali prostriedkami, ktoré nekladú odpor, sú racionalizované a šetria prácu. Zdá sa, akoby sa samo myslenie redukovalo na úroveň priemyselných procesov, akoby podliehalo presnému plánu, skrátka, akoby sa stalo pevnou súčasťou výroby" (M. Horkheimer: Ku kritike inštrumentálneho rozumu).

"Rozpad ľudskej prirodzenosti je dnes neoddeliteľný od spoločenského pokroku. Stupňovanie hospodárskej produktivity vytvára na jednej strane podmienky pre spravodlivejší svet, na druhej strane však poskytuje technickému aparátu a sociálnym skupinám, ktoré ním disponujú, nesmiernu prevahu nad zvyškom obyvateľstva. Jednotlivci sa voči ekonomickým silám úplne anuluje. Tieto sily pritom ženú moc spoločnosti nad prírodou do doteraz netušených rozmerov. Zatiaľ čo jednotlivci mizne pred aparátom, ktorý obsluhuje, stará sa o neho tento aparát oveľa lepšie ako čokoľvek predtým. V stave nespravodlivosti rastie bezmocnosť a manipulovateľnosť davu zároveň s množstvom statkov, ktorých sa mu dostalo. Materiálne slušné, ale sociálne žalostné pozdvihnutie životnej úrovne tých, čo sú dolu, sa odráža v pokryteckom šírení ducha. Jeho skutočným želaním je negácia zvecnenia. Tento duch sa musí rozplynúť, ak sa umŕtvi ako kultúrny tovar a ponúka za účelom konzumu. Príliv presných informácií a pričesanej zábavy ľudí zároveň vzdeláva i ohlupuje" (M. Horkheimer, Th.W. Adorno: Dialektika osvietenstva).

Neustále preteky vo zvyšovaní produktivity rozhodujúcim spôsobom ovplyvňujú a determinujú spoločenský a individuálny život: "Odráža sa v nich tlak hospodárskeho systému, ktorý nepripúšťa nijakú chvíľu oddychu a únik ... Masa jednotlivcov sa musí programovo prispôbiť: jednotlivec musí takpovediac vynaložiť všetku svoju energiu, aby v zmysle pragmatickej definície "bol neustále pri tom, aby bol súčasťou procesu a aby k nemu patril" (M. Horkheimer: Ku kritike inštrumentálneho rozumu).

"Celá oblasť privátneho je pohltená akousi záhadnou zaneprázdnenosťou, ktorá má všetky črty komerčnosti bez toho, aby sa tu vlastne s niečím obchodovalo" (Th. W. Adorno: Minima Moralia).

Organizácia hospodárskeho systému podriaďuje aj ľudské vzťahy reláciám prostriedkov a účelov; stráca sa schopnosť spontánnych kontaktov; ľudské správanie nadobúda charakter niečoho vypočítateľného: "Stiesnení ľudia, počínajúc nezamestnaným a končiac prominentom ... veria, že len vžívaním sa do postavenia iného, horlivosťou, poníženosťou, intrigami a faľosnosťou sa zapájajú exekutíve, ktorá sa zdá byť všadeprítomná, že rozhodujú len obchodnícke kvality, takže takmer už nejestvuje nijaký vzťah, ktorý by nebol zameraný v prvom rade na získanie konexii, nijaká pohnútka, ktorá by vopred nepodliehala cenzúre, či náhodou nevybočuje z toho, čo je vhodné" (tamže).

S ľuďmi sa odteraz narába podobne ako s tovarmi, ako s objektami: "Ľudia sa spoznávajú vo svojich tovaroch: svoju dušu nachádzajú vo svojom aute, vo svojom Hi-Fi prijímači, vo svojom kuchynskom prístroji."

"Nespočetnými agentúrami masovej produkcie a jej kultúry sa jednotlivcovi vnucujú normované spôsoby správania ako jedine prirodzené, slušné, rozumné. Jednotlivec určuje sám seba už len ako vec, ako štatistický element, ako success or failure (úspech alebo krach - pozn. prekl.). Jeho meradlom sa stáva sebazachovanie, vydané alebo nevydané prispôsobenie sa objektívnosti svojej funkcie a vzorom, ktoré sa jej kladú. Všetko ostatné, či už je to idea alebo kriminalita, podlieha sile kolektívu, ktorý na jednotlivca dozerá počínajúc školskou triedou a končiac odbormi" (H. Marcuse: Jednorozmerný človek).

Tento proces označovaný ako **zvecnenie** akceptuje individuum spravidla ako **normatívnu fakticitu**. Súhlas s "čistou formou otroctva: existovať ako vec a nepociťovať svoje zvecnené bytie" (H. Marcuse) sa dá opísať ako proces "všeobecnej výmeny a zameniteľnosti" (K. Marx); Adorno hovorí o univerzálnom "**vzájomnom zaslepovaní**", ktoré konštituovalo vedomie neskorokapitalistickej spoločnosti.

Technokracia (veľký štátny alebo megastroj) si vyžaduje určitý typ človeka: "**organizovaného človeka**", ako ho označuje americký sociológ LEWIS MUMFORD. V nasledujúcom texte opisuje Mumford konštituovanie tohto "organizovaného človeka":

"Ani antický, ani moderný megastroj, nech by ich jednotlivé mechanizmy a pracovné postupy boli akokoľvek automatické, by nebol mohol vzniknúť bez vedomej objaviteľskej činnosti človeka; a väčšina atribútov tohto veľkého kolektívneho útvaru bola spočiatku stelesnená v prastarej archetypickej podobe: v organizovanom človeku. Od najprimitívnejšieho prejavu kmeňovej konformity až po najvyššiu politickú autoritu je samotný systém rozšírením organizovaného človeka - on je zároveň tvorcom i výtvorom, pôvodcom i obeťou megastroja.

Otázky, či vznikol skôr pracovný, alebo vojenský stroj, či všeobecnú štruktúru poručníctva vytvorili skôr kňazi, byrokrati, alebo vojaci, nemajú zmysel, lebo na ich zodpovedanie nemáme žiadne spoľahlivé údaje. V našom opise organizovaného človeka musíme začať tým bodom, v ktorom sa sám zviditeľňuje prostredníctvom dokumentov a symbolických dôkazov. Keďže prvé konkrétne záznamy po kresbách v paleolitických jaskyniach sú chrámové účty, ktoré registrujú príjem a výdaj obilia, je pravdepodobné, že starostlivo presný poriadok, ktorým sa vyznačuje v každej fáze byrokracia, pochádza pôvodne z rituálnych chrámových obyčajov; lebo tento druh poriadku nie je zlučiteľný s nebezpečnými dobrodružstvami počas lovu alebo s nevypočítateľnými zvratmi počas vojny. Lenže pokiaľ ide o vojnu, jestvujú pozoruhodne skoré záznamy s presnými počtami vojnových zajatcov, rekvirovaného dobytku a inej vojnovnej koristi. Už na tomto rannom stupni možno identifikovať organizovaného človeka podľa jeho starostlivosti o kvantitatívne účtovníctvo.

V neskorších procesoch organizácie a mechanizácie treba však vidieť vrodenu a v ľudskom organizme hlboko zakorenenú schopnosť (ktorá sa však vyskytuje aj u mnohých iných druhov) ritualizovať správanie a nachádzať uspokojenie v opakujúcom sa poriadku, ktorý spája človeka s organickými rytmiami a kozmickými udalosťami.

Zdá sa, že organizovaný človek vzišiel z tohto pôvodného súboru opakujúceho sa, štandardizovaného konania, ktoré sa čoraz viac oddeľovalo od iných telesných a duševných funkcií. Alebo, ak to máme vyjadriť obrátene, ak nepočítame orgány a funkcie ľudského tela a ani to, čo človek nadobudol historicky - teda umenie a kultúru, ostane už len mechanická kostra a svalstvo, ktoré sú síce pre stavovcov životne dôležité, ale sú samy osebe nefunkčné a bezvýznamné.

V našej epoche bol znovu objavený tento ideálny výtvor v podobe robota: lenže organizácia sa ako zreteľná súčasť ľudského organizmu a ako integrálny a nevyhnutný aspekt každej kultúry vyskytovala stále. Práve preto, že mechanický poriadok možno sledovať spätne až k týmto prvopočiatkom a že mechanizácia neustále zohrávala úlohu vo vývine človeka, môžeme dnes pochopiť, aké nebezpečenstvo predstavuje izolovanie organizovaného človeka ako samostatnej osobnosti, odtrhnuté od prirodzeného životného priestoru a od kultúrnych

faktorov so všetkými ich obmedzeniami a zábranami, ktoré v konečnom dôsledku zaručujú ľudský charakter.

Organizovaného človeka možno teda stručne definovať ako tú časť ľudskej osobnosti, ktorej ďalšie možnosti vývinu a rastu boli potlačené, aby sa dali kontrolovať ostávajúce čiastkové energie a aby sa dali začleniť do mechanicky usporiadaného kolektívneho systému. Organizovaný človek je spájajúcim článkom medzi antickým a moderným typom megastroja; snáď práve preto sa za posledných päťtisíc rokov tak málo zmenili špecializovaní funkcionári, ako aj ich oporná vrstva otrokov, vojakov a poddaných - stručne povedané, vládcovia a ovládani.

Tak ako každý iný kultúrny typ je organizovaný človek ľudským artefaktom, aj keď látka, z ktorej je utvorený, patrí k systému organickej prírody. Z historického hľadiska je anachronizmom predstavovať si organizovaného človeka ako čistý produkt novoveku alebo iba ako produkt rozvinutej technológie: je to skôr nanajvýš primitívny ideálny typ, pristrihnutý z oveľa bohatších vývinových možností živého organizmu, ktorému väčšinu životných orgánov odstránili alebo zabalzovali a vysušili, a ktorému sa mozog scvrkol tak, aby vyhovoval požiadavkám megastroja. (V súčasnosti bežná prezývka takto redukovaného človeka - obmedzenec - je až zarážajúco výstižná.)

Charakteristické vlastnosti organizovaného človeka v maximálnej miere zodpovedajú stroju, ktorý obsluhuje; preto tá časť jeho osobnosti, ktorá bola naprojektovaná na mechanické zariadenia, posilňuje tieto projekty tým, že eliminuje všetky nekonformné organické alebo ľudské funkcie. Každá ľudská jednotka nesie pečať mechanickej pravidelnosti: dodržiavať program, poslúchať pokyny, posúvať ďalej čierneho Petra, nezaoberať sa osobne starosťami a ťažkosťami iných osôb, reagovať len na to, čo pred nami leží takpovediac na stole a nebrať nijaké ľudské ohľady, nech by sa zdali akokoľvek dôležité; nikdy nepochybovať o zmysle nariadenia a ani sa nikdy nepýtať na jeho konečný účel; vykonať každý príkaz, nech sa javí akokoľvek nezmyselný, neposudzovať hodnotu a relevantnosť práce, ktorú vykonávame, a nakoniec vylúčiť všetky pocity, emócie alebo morálne úvahy, ktoré by mohli prekážať priebehu práce - to sú štandardné povinnosti byrokrata; a sú to zároveň aj podmienky, za ktorých sa darí organizovanému človeku, fakticky automatu v rámci kolektívneho automatizovaného systému. Vzorom organizovaného človeka je stroj. A čím dokonalejší sa stáva mechanizmus, tým menší a bezvýznamnejší je zvyšok života, ktorý je však potrebný, aby proces mohol pokračovať ďalej" (L. Mumford: Mýtus stroja).

"APOKALYPSE NOW" ?

Táto univerzálna mechanizácia, príznak megastroja, spôsobuje podľa G. ANDERSA u človeka pocit menejcennosti ("prométeovskej hanblivosti"); ľudská existencia nie je až tak perfektne zariadená a nie je ani do posledného detailu kalkulovateľná; človek degraduje na bytosť, ktorá je **domestikovaná vo svete strojov**. To znamená, "že sme nedorástli na perfektnosť našich produktov; že dokážeme oveľa viac vytvoriť než si dokážeme predstaviť a než dokážeme uniesť zodpovednosti" (G. Anders: Antikvárnosť človeka).

Rozmanitosť strojov podľa Andersa spôsobila, že následky a výsledky strojovej činnosti sa človeku vymkli do oblasti toho, čo si už **nedokážeme ani predstaviť**.

Za rozhodujúci dôkaz svojej tézy pokladá G. Anders zničenie Hirošimy atómovou bombou, ktoré podľa neho znamená radikálny historický prelom. Prvýkrát sa ukázalo, že niekoľko politikov, vojakov a technokratov je schopných úplne zničiť celý potenciál ľudstva; "v dnešnom svete oplyvajúcom raketami, ktoré ako magnet priťahujú rakety protivníka, sa nám rozhodnutie o takzvanom prvom údere už dávno vymklo z našich rúk".

"Hirošima ako stav sveta. 6. augusta 1945, dňom Hirošimy, začala nová epocha; epocha, v ktorej v každom okamihu môžeme premeniť na Hirošimu nielen ktoréhokoľvek miesto, ale

našu Zem ako celok ... Od toho dňa sme úplne bezmocní. Naša existencia sa tak stáva akousi vymedzenou lehotou; žijeme ako bytosti, ktoré len-len že neprestali jestvovať. - Tento fakt zmenil základnú otázku morálky: Pod otázku "Ako máme žiť?" sa posunula otázka "Budeme vôbec žiť?" (tamže).

Celé ľudstvo sa nachádza v apokalyptickej situácii: "Každý získaný deň síce bude získaným dňom; ale nijaký deň nebude zárukou na získanie zajtrajšieho dňa. Istotu už nenadobudneme nikdy. To, čo nás očakáva, je teda nekonečnosť neistoty." Podľa Andersa ostáva už iba možnosť prevziať úlohu Kasandry: "Naša nikdy nekončiacia úloha bude spočívať v tom, aby sme sa postarali, aby aspoň táto neistota nikdy neskončila."

"Nedá sa jednoznačne určiť, či sme už dosiahli koniec vekov. Naproti tomu sa dá určiť, že žijeme vo veku konca, a to s konečnou platnosťou. Teda že svet, v ktorom žijeme, nestojí pevne.

Napriek všetkej neurčitosti a neistote jedno je isté, že totiž vyhrať zápas medzi vekom konca a koncom vekov je úloha, ktorá dnes stojí pred nami a bude stáť pred našimi potomkami v každom Dnes, ktoré ešte príde, a že nemáme čas túto úlohu odsúvať a že ani naši potomkovia nebudú mať čas, lebo vo veku konca plynie čas rýchlejšie ako v predchádzajúcich časoch a ročné obdobia i celé roky sa dostávajú do pretekárskeho tempa" (tamže).

Úplne opačný postoj k problematike atómového zbrojenia zastáva francúzsky filozof André GLUCKSMANN. Prihovára sa za rovnováhu strachu, lebo "jadrové zbrane chránia mier".

"Máme právo brať ženy, deti a detné deti na celej planéte ako rukojemníkov? Sme ohrozovať apokalypsou civilné obyvateľstvo, ku ktorému tiež sami patríme? Zaslúži si svoje meno kultúra, ak celkom vedome riskuje svoj zánik preto, aby prežila? To je tá najfilozofickejšia, najvážnejšia a najjednoduchšia otázka, ktorú pred nás kladie tá najbežnejšia prítomnosť. Odpoveď znie: áno, nech si príliš pokojné svedomia hovoria, čo chcú" (A. Glucksmann: Filozofia zastrašovania).

Takúto pozíciu pokladá nemecký filozof Ulrich HORSTMANN za anachronickú (historicky prekonanú); zastáva "antropofagálny" pohľad na svet (vyhýbajúci sa človeku, unikajúci od človeka). Podľa neho je načase, aby ľudstvo ("nevydarené stvorenie" - Cioran) po tisícročia trvajúcich dejinách vojen, vrážd, mrženia konečne zmizlo z povrchu zemského. "Apokalypsa je pred dvermi. My, netvori, to už dávno vieme a vieme to všetci. Za všetkými stránikami hádkami, za debatami o zbrojení a odzbrojení, za vojenskými prehliadkami a protivojnovými pochodmi, za fasádou vôle k mieru a nekonečných prímerí existuje akýsi tajný dohovor, nevysovený veľký súhlas: že musíme skončiť so sebou a s nami podobnými, a to čo najskôr a čo najdôslednejšie - bez milosti, bez škrupulí a bez tých, čo by prežili.

Veď k čomu inému speje to, čo netvor nazýva "svetové dejiny", ak nie k nádeji na katastrofu, na zánik, na vyhladenie stôp? Kto by mohol vydržať celé tisícročia pokračujúce orgie rúbania, prebodávania, napichovania, sekania, monotónnosť zabíjania a rozbíjania lebiek ... ba kto by aj mohol zbierať na to sily, keby si zároveň tajne vo svojom rozume nebol istý, že tieto neúnavné cvičenia približujú jeho samého a jeho rod cestou od jedného krvipreliať k druhému, od jednej bitky k druhej, od jedného ťaženia k druhému, od jednej svetovej vojny k druhej postupne, no nezadržateľne až k tomu poslednému masaku, ktorým netvor urobí konečné zúčtovanie neustále sa množiaceho utrpenia" (K. Horstmann: Netvor).

Horstmann sa odvoláva na HOLBACHA, ERAZMA ROTTERDAMSKÉHO a CIORA-NA ako na dosvedčovateľov svojej tézy.

"Akáže nezmyselnosť alebo nedôslednosť je v predstave, že už nebude človeka, koňa, ryby, vtáka? Potrebuje azda príroda tieto tvory nevyhnutne? A nemohla by bez nich pokračovať vo svojom večnom chode? ... Slnká vyhasínajú a tuhnú, planéty zanikajú a rozptyľujú sa vo vzdušných priestoroch; iné slnká sa zapafujú, tvoria sa nové planéty, aby obiehali alebo opisovali nové dráhy, a človek, nekonečne malá čiastočka zemegule, ktorý sám je len nebadateľný bod v nekonečnosti, verí, že vesmír je stvorený preňho, predstavje si, že

musí byť obľúbencom prírody, namýšľa si, že je večný, nazýva sám seba kráľom vesmíru!" (P. H. D. Holbach: Systém prírody).

"Nuž, keby sa niekto rozhlíadal z nejakej vysokej rozhľadne po celom svete ... uvidel by, že život človeka je naplnený samým trápením. Aké biedne a nečisté je jeho narodenie! Čo námahy dá vychovať ho! Koľkým ústrkom je vystavený v detstve, koľko sa nalopotí v mladosti! Koľkým chorobám a trápeniu je vystavený v starobe a aká krutá je nevyhnutnosť zomrieť! Choroby jedna za druhou sa valia na človeka, čiha naň nespočetné množstvo rozličných nešťastí, hrnie sa nešťastie za nešťastím, všade len samý bôľ. A to ešte neuvádzam útrapy, ktoré si ľudia spôsobujú jeden druhému, ako napríklad chudobu, väznenie, nadávky, hanbu, núdzu, úklady, zradu, urážky, obvinenia, podvody!" (Erasmus Rotterdamský: Chvála bláznivosti. Praha 1986, s. 36).

"Dejiny nemajú nijaký zmysel: máme teda dôvod k radosti. Mali sme snáď pretrpieť všetky tie muky kvôli nejakému pozitívnemu koncu diania, kvôli akejsi poslednej slávnosti, ktorej náklady by aj tak šli na úkor našej námahy a nášho stroskotania? A to všetko kvôli budúciemu idiotom, ktorí jasajú nad našim trápením a tancujú na našom popole? Vízia rajskeho konečného stavu svojou absurdnosťou presahuje aj najhoršie poblúdenia nádeji" (E. M. Cioran: Učenie o rozpade).

Albert Einstein síce súhlasí s hodnotením katastrofického vývoja doterajších dejín ľudstva, vyzýva však na rozhodný odpor proti mašinérii ničenia:

"Všetko to, čo nám za posledných sto rokov daroval objaviteľský ľudský duch, mohlo prispieť k utváraniu šťastného života bez starostí, keby bol organizačný vývin držal krok s technickým vývinom. Takto sa však s námahou dosiahnuté výdobytky vynímajú v rukách našej generácie ako britva v rukách trojročného dieťaťa. Fakt, že vlastnime priam zázračné výrobné prostriedky, nepriniesol slobodu, ale starosť a hlad" (A. Einstein: Môj obraz sveta).

"Nesmieme si zakrývať, že zlepšenie jestvujúcich bezútešných pomerov nebude možné bez ťažkých zápasov; lebo hŕstka tých, ktorí sú odhodlaní na radikálnu nápravu, je neuveriteľne malá v porovnaní s masami tých, ktorí sú nerozhodní a oklamaní. A moc tých, ktorí sú zainteresovaní na udržaní mašinérie vojny, je obrovská; nešťastia sa nijakého prostriedku, aby využili verejnú mienku na svoje životu nepriateľské ciele."

"Stojíme teda na križovatke. To, či nájdeme cestu mieru, alebo či budeme naďalej kráčať doterajšou, pre našu civilizáciu nedôstojnou cestou brutálneho násillia, je v našich rukách. Na jednej strane nás víta sloboda individuí a bezpečnosť spoločností, na druhej strane hrozí jednotlivcom otroctvo a našej civilizácii zničenie. Náš osud bude taký, aký si zaslúžime" (G. Anders: Antikvárnosť človeka).

Z nemeckého originálu preložil *Ladislav Kiczko*